

ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА В РОМАНА „ИВАН КОНДАРЕВ“

Панко Ачев

Какво представлява българската интелигенция, какви са нейните идеали, нейните цели, как осъществява тя връзката си с народа, с народа или против народа е тя, как възприема събитията, как се диференцира — ето само малка част от въпросите, поставени от Емилиян Станев в романа „Иван Кондарев“.

Интелигенцията винаги е била барометър на общественото настроение. Поради това всяка власт се стреми да я спечели, да я направи търпима към репресивната си дейност. Когато интелигенцията е недоволна, трябва да се очаква, че и народът ще започне да предявява своите искания. Тя формулира идеите и ги разпространява сред масите, за да получат плът и кръв, за да станат силни и действени. Затвореният между стените на кабинета човек е не по-малко опасен от най-безумно смелия революционер, защото е олицетворение на народната съвест, на разума, защото постоянното му подозрение предугажда действията, насочени срещу него, защото, доверчив в практическия си живот, той е подозрителен към всяка възможна атака срещу него и идеите му; понятията за свобода и демокрация, колкото и абстрактни да са, са негов идеал и съдба; той по-трудно се подчинява, защото мисли, и поради това умее да различава фалша и демагогията. Той ненавижда насилието и рядко разграничава необходимото от ненужното насилие. Неговият хуманизъм и демократизъм имат абстрактен характер, поне в сравнение с хуманизма и демократизма на властта. Ала това не означава, че интелигенцията остава безучастна в моменти на върховно изпитание на нацията, когато в действие влиза оръжието и поради това (и по неизбежност) и насилието. Ем. Станев си дава ясна сметка за сложния характер на интелигенцията, за нейните разнородни съставки, за противоречията вътре в нея, за морала ѝ и т. н. Но като художник той разсъждава дискретно, без да излиза извън художествените образи. Защото героите му са хора, а не механични изпълнители на авторските намерения.

Големият социално-психологически въпрос, който писателят си поставя в романа „Иван Кондарев“, е: „С кого е българската интелигенция?“ Но за да си отговори, той трябва да проследи причините за нейната идейна нестабилност, за привързаността ѝ към историята и рода, за смисъла и сложността на нейното чувство за справедливост и необходимост от промени. Защото във всички случаи трябва да се държи сметка за самобитността на българската интелигенция, за особеностите на нашето национално развитие. Ще видим колко диалектически подхожда Ем. Станев, колко вярно схваща противоречията и как умело ги разрешава.

Героите-интелигенти в романа са няколко: Иван Кондарев, Александър Христатиев, Абрашев, Рогеv, Корфонов, учителят Георгиев, доктор Янакиев, Райна, Христина, Антоанета, адвокатът Янков и някои други още. Към тях трябва

ва да прибавим Кольо Рачика и Анастаси Сиров, чиято принадлежност към интелегенцията е условна, защото по същество те не упражняват никаква професия и не са се определили социално. Но те са потенциално попълнение и в този смисъл са още едно доказателство за произхода на тази социална прослойка.

Интелигенцията в романа не е единна група. Разделението е идейно-политическо. От едната страна са Кондарев, Корфонов, Янков, от другата — Христатиев. Между тях като отрицание или като симпатия на възгледите им са доктор Янакиев, Георгиев, Кольо Рачика, Сиров, Райна, Христина, Антоанета. И все пак в социално разграничените групировки и личности могат да се открият сходни моменти, определящи до известна степен еднородния характер на българската интелигенция във времето от преди и след Първата световна война. Най-напред трябва да се отбележат прекъснатите връзки на българския интелигент с рода. Той не се чувства вече обвързан със здравите връзки на род и семейство, с миналото, а е над тях. За него е важен настоящият момент и в известен смисъл и бъдещият, но не и историята. „Кондарев се разхождаше с ръце в джобовете на панталона. Майка му бе простинала на реката, където бе прала черги. Ако умреше, за Сийка щеше да бъде лошо. Странно, синовните чувства у него бяха твърде слаби. Не знаеше защо не се чувства свързан с тая добра жена, която бе го родила и изучила, нито с покойния си баща. Само сестра му го тревожеше. Ако тя се омъжеше, щеше да се отърве и от тая грижа. „Сякаш съм роден на камък, що за липса е това у мене? — мислеше той. — Види се, много злоба съм натрупал и как да не натрупах, когато въпреки всички усилия да се изградиш вътрешно все не успяваш — толкова ме е огрухала войната и самият живот“ (т. I, с. 39). Този цитат е много показателен и важен. Тук се разкриват много от социалните причини за отчуждението на българската интелигенция. Нашият интелигент не се чувства продължител на собствения си род, но има съзнанието за спасител и духовен водач на целия народ. Види се, представата му за народа е доста мътна и абстрактна — тогава как ще намери верния път кам него, за да го поведе? Той е виждал принадлежността си към народа по социален път, т. е. като споделящ една и съща съдба с останалите членове на обществото. Но достатъчна ли е само тази връзка? Не е ли тя много лабилна и нетрайна? . . . Кондарев съзнава, че това е нередно, дори жестоко, но според него причината е в невъзможността „да се изградиш вътрешно“, т. е. да постигнеш хармонията в душата си, да я отвориш както към народа, комуто си се обрекъл, така и към майка си и баща си, чийто син си и без които си немислим. Тук има някакъв парадокс, възможен единствено при хората с книжно възпитание, хора, които не са получили уроците си за живота от родителите или от непосредственото наблюдение и участие, а от книгите. Естественият човек не би допуснал противоречие между чувството и мисълта си. А Кондарев вижда, че се е отдалечил от майка си, нейната възможна смърт не го гнети особено много и се терзае от това. Нещастieto за него е не че би могъл да загуби майка си, а мисълта, че това не го вълнува. (В същото време така болезнено приема раздялата с Христина.) Все пак у него има свян. Христатиев е преминал тази граница: той не признава скрупули спрямо баща и майка. Не бих определил тази разлика като социална, тя е по-скоро резултат на различни характери, макар по същество да става дума само за нюанс, а не за качествена отлика. Кольо Рачика и Анастаси Сиров изпитват същите неприязнени чувства към родителите си. Не е ли отишла твърде далеч тази младеж, не е ли загубил най-важното от себе си българският интелигент? Може би единствен Корфонов — този благороден рицар — е запазил святото чувство към предците. Тогава не е ли той единствен съзидателят, естественият продължител? . . . За какво тогава се борят и Кондарев, и Христатиев? Та те са разрушители, които не знаят какво ще израсте на мястото на унищоженото. Идеалите не са ли като дърво без корен? Може би затова е така жесток

Христакиев; може би затова е така покъртителна драмата, която изживява Кондарев в края на романа след потушаването на въстанието. И двамата са рушителите, и двамата са решили да постигнат целите на своята политическа борба. По този път те преминават през множество премеждия, но не се отказват. Рушител е и Анастаси Сиров — идейник по убеждения, но убиец, защото е изгубил святото си чувство. Привързаността към рода и дома не е отживяла необходимост. Без нея човек по-лесно стига до престъплението, по-лесно оправдава насилието. Интелигентът е лабилен човек, той е човек на разума и чувството, на книгата и съзерцанието, но има неща, които разрушават бързо и невъзвратно душата му, опустошават я и я опорочават. Без такава опора ти си изгубен, ще се мъчиш цял живот и няма да намериш спасение. Емилиян Станев ни показва точно тази страна от драмата на българската интелигенция — интелигенция, застанала на кръстопът в своята социална разнородност, но единна в отрицанието си на миналото и безпомощността си пред бъдещето. Биха ли могли такива хора да бъдат съзидатели, да обединяват народа, да създават единна национална култура, когато искат да тръгнат от голо място, от мъртва точка? Не е ли безперспективна борбата им, не е ли безсмислена целта им? Писателят не се е посвенил да постави тези въпроси и да ни покаже, че всеки, който ги пренебрегва, е човек духовно беден и непълноценен.

Интелигентите в романа са все активни фигури, участващи дейно в събитията. Те предварително са се определили и са избрали своя път. И точно поради това е интересно да се проследи как всеки един от тях се отнася към насилието и оттам да видим доколко държавата и революцията са хуманни категории, т. е. необходими ли са те за благото на човека, щом като са изцапани с кръвта на човека, за когото са предназначени.

Би могло да се каже, че схващанията на Кондарев и Христакиев като две полярни точки в противоречията са различни, дори непримирими. Но това няма да бъде вярно. Отричайки се взаимно, те ще потвърждават ниската точка, от която са тръгнали. И ще търсят морално оправдание за неща, които вършат съзнателно и последователно, но които тежат върху съвестта им. Те имат различни цели, в които вярват абсолютно, когато трябва да действуват, но постоянно се измъчват дали все пак тези цели не са химерични, дали си струва саможертвата и пр. Умният човек, дори когато се поддаде на масовата психоза, запазва способността си да разсъждава и да преценява деянията си. Като че ли при него разумът и действието са отделени и постоянно си пречат и измъчват. Защо Христакиев иска да спаси Кондарев в края на романа? От една страна, това е садистичното желание на фашиста да унизи и омаловажи героизма на другия. Но в същото време това е и проява на съмнение в правотата на кървавия терор и за миг само просветление, че борбата на противника е по-справедлива. В съмнението изпада и Кондарев. Но при него то идва като ново познание на народа, като нова истина за онова, което само си е въобразявал, че познава отлично. Кондарев е революционер — той изучава тактиката и стратегията на революцията, мъчи се да проумее народната психология и спрямо нея да нагоди и борбата си. Той е идеолог, изработващ правилата на революционната етика и морал. Кондарев обича народа, обрекъл се е на него, но малко му вярва, защото му е непонятен. Ето още един парадокс, който няма да остане характерен само за ранните български марксистинтелигенти, а ще бъде водещо начало на водача въобще. За да се осъществи революцията, личностите трябва да станат по-малко: нужна е масата, общата сила, овладяната стихия. Мисля си, защо тръгват хората, щом не знаят къде и как ще достигнат. Толкова ли е сляпа вярата им във водача, че не се питат, не се съмняват дали има смисъл да се върви? Същите въпроси си е задавал и Кондарев, задавал си ги е и Христакиев, но те са разбрали, че организацията се крепи не на свободния разум, а на подчинената воля: „Практически ре-

волюцията може да се осъществи само като се използват идеалите, страстите, влеченията и главно интересите на хората по такъв начин, че те да не разберат с какво страшно дело са се заели. Целта трябва да бъде ясна за масите, но не може и не бива да им се разяснява тактиката, която се променя според обстоятелствата, защото ще се намерят, особено между интелигенцията, малодушни хора, които ще встанат в името на свободата, красотата, духа и прочее и ще обърнат масите срещу нас.“ Това са мисли на Кондарев, записани в дневника му и подчертани от самия него като особено важни. Той е разбрал, че в основата на агитацията лежи заблудата. Тази заблуда може да бъде благородна, т. е. скрива се лошото, трудностите, кървите, за да се достигне по-бързо до обетованата земя. Кондарев се стреми към властта и поради това подчертава нейната хуманност като работническо-селска власт. Христакиев е представител на държавата, чиято форма се мъчат да разрушат комунистите. Затова и истината, до която е достигнал Кондарев — водачът, — за него има малко по-друг вид. Той трябва да репресира, за да запази съществуващия ред. Репресията също се представя като благородна и в името на народа, защото народът не е годен сам да разбере ползата от съществуващия ред.

Има нещо странно необяснимо в тази любов-недоверие към народа у българската интелигенция. И аз се мъча да разбера откъде иде тя. Може би тя е плод на бързо порасналото самочувствие, почерпано от току-що прочетените брошури по марксизъм или от нашумелите книги на декадентите. От една страна, младите интелигенти от началото на века си дават сметка, че без народа нищо не може да се постигне: властта наистина произлиза от народа и е предназначена за народа. Но този народ сам си избира водачите, сам определя хората, комуто ще предостави кормилото. Целта е да се елиминира противният лагер, от чиито редове биха били избрани властниците. Неслучайно Кондарев се страхува от интелигенцията („особено между интелигенцията“), от малодушните хора, които ще встанат в името на свободата, красотата, духа и прочее и ще обърнат масите срещу нас.“ Кондарев си дава сметка, че издигнатите от него идеали са идеали на други, които също умеят да си служат с тях. Ето защо той така се гневи срещу малодушието на Янков и останалите ръководители на партийната група в града.

Корфонов е по-различен. И може би затова усилията му са утопични. Той е революционер-романтик и никога не ще види осъществени целите, за които се бори и страда. Корфонов е роден да се бие на барикадите, да пролива кръвта си в улични стълкновения, да развява знамето на революцията или да потъва в книжните си занимания. Призиванието му е не да бъде водач, държавник и политик. В много отношения той е по-близък до Анастаси Сиров, но е по-фин, душевно по-богат и по-чист от анархиста. Въобще в отношението си към средствата на революцията и държавата интелигентите в романа рязко се отличават. Друг различителен принцип е насилието.

Никоя революция и никоя власт не се е отказвала от насилието като средство за разрушаване или запазване на съществуващата държавна машина. Духовният човек обаче е по принцип противник на насилието. Такива като доктор Янакиев, Георгиев и Кольо Рачика са не само убедени, че всичко трябва да се постига по мирен път и че доброто у човека трябва да се открива и подтиква, но са и неспособни да убиват и стрелят. Разбира се, когато условията наложат, когато събитията ги изтласкват от състоянието на спокойно съзерцание, те също се превръщат в насилници. Но тук става дума за убеждения и душевна настройка, нефорсирана от обстоятелствата. Ето Христакиев е съдебен следовател, а по-късно и прокурор, подписващ без угризение на съвестта смъртни присъди, Кондарев е пряк ръководител на въстанието в града, Янков — също, Корфонов е член на военната организация на партията, Сиров

извършва две убийства, придавайки им идейно значение, Абрашев и Рогев са народни представители, т. е. официални държавници, изпълняващи законодателната функция на властта, и т. н. Преди да се определиш, нужно е да решиш един голям въпрос: кога едно насилие, едно убийство престава да бъде престъпление. Кольо Рачиков и учителят Георгиев не могат да си представят, че човек може да налага волята си върху друг човек по пътя на силата, на принудата. Те мечтаят за хармонично общество, общество на духовно усъвършенствуване, но как да се постигне то, как ще се прероди човекът, те не знаят. Останалите в една или друга степен са решили за себе си този въпрос, „въпроса на Разколников“ и вече се чувствуват свободни да действуват. И точно тук е различието помежду им. Ето какво е записал в дневника си Кондарев: „Важното е височината на целта. Няма престъпление, щом целта е висока и в исторически мащаб грандиозна. Не същността на деянието, а същността на идеята. Смешно, много смешно ми звучи всяка проповед за хуманизъм!“ Кондаревият морал, макар да приема насилието като неизбежно и необходимо, не се основава на омразата и ненавистта. Той дири хармонията в обществена справедливост, в социалното равенство. Моралът на Христатиев е определен от омразата към тези, които дръзват да смущават установения ред. Четейки дневника на Кондарев, той открива свои мисли, но в един момент изпитва дори страх. Страх от целенасочеността и дълбочината на мислите у своя противник. Оказва се, че борбата е много по-сложна и идейно оправдана, че тя не се води от глупави нехранимайковци, че не убийствата за пари, а организираната революция е целта на комунистите. Идейният сблъсък, психологическият шок, който Христатиев изживява, разкриват две основни направления в българската интелигенция. От една страна, това е абстрактната жажда за справедливост, за всеобщо братство и красота, за хармония и ред. От друга е съзнанието за неприложимостта на подобни надсоциални и абстрактни категории. Това съзнание поражда и дълбоко разочарование, ускорено от пораженията във войните и неосъществяването на националните идеали. И двете направления си имат своите изродени или поне изкривени варианти, резултат на крайности и ненамиране на друг, по-жизнеспособен начин на съществуване. Но крайностите не играят роля до момента, в който се налага действие, т. е. докато социалните конфликти не предизвикат социални сътресения. Доминират „смесените“ типове от рода на Кондарев и Христатиев. „Смесването“ също изхвърля на двата полюса разнородните принципи, но при цялата омраза между тях те непрестанно чувствуват (макар невинаги до го признават) родството си.

Думата обаче беше за оня въпрос, който измъчваше болното съзнание на Разколников. И Кондарев, и Христатиев, и Сиров убиват, но единствено убийството на анархиста е престъпно и не е оправдано. Само той не успява да понесе тежестта на един подобен акт, за да се превърне от убиец в революционер или защитник на реда и държавата. Насилие от такъв характер е позволено само на Кондарев и Христатиев; Анастаси Сиров е лишен от идеала на висшата цел, а това изведнъж променя реда на нещата, осмисля ги по нов начин. Впрочем Сиров има своята голяма и с постоянство преследвана цел — организирането на анархистите и издаването на анархистично списание. Идеята за абсолютната свобода на личността, която няма своето реално социално покритие, т. е. е невъзможна, поставя твърде абстрактни изисквания. Защото личната цел, личната мечта още нищо не значи. От лични подбуди никой няма право да налага насилие над другите. Правото на общността е по-силно и по-свято от отделната воля. Ето причината за „комплекса Разколников“, от който неизлечимо и фатално страда Анастаси Сиров. Случайно ли е тогава, че той е еднакво презиран и от Кондарев, и от Христатиев — да не говорим за спонтанната реакция на жителите на града, когато анархистът извършва двете убийства? Презрението не означава омраза — тя би била твърде висока оценка за идейния противник. През-

рението към Сиров е присъдата на стоящите по-горе от него, на онези, които са водени от социални страсти и идеали, които (дори в заблужденията си, дори в реакционните си помисли и постъпки) имат по-голямо право да бъдат водачи на масите, организатори на колективна.

Но „комплексът Разкольников“ се сблъсква и с друго противодействие. Индивидуалистът презира хората, масата, тълпата. Той се опълчва срещу нея, защото тя потиска поривите му към красота и свобода. Ала без множеството тези пориви биха били само поетични блянове. Сиров чувства, че животът извън обществото е труден (дали разбира, че е невъзможен?). Месеците на нелегалност са добър урок и поради това той се принуждава да потърси съдействието на комунистите. Получил веднъж тяхната подкрепа, видял се за миг осигурен, нахранен и относително спокоен за живота си, той отново се преобразява. Сиров не желае да понася ограниченията на дисциплината; той не може да бъде командван. Тогава? Пътят към идейното преориентиране се оказва невъзможен за героя на Ем. Станев. Остава смъртта. И той я получава. Все пак съдбата е благосклонна към него. Той загива почти геройски, обкръжен от неприятеля. Гибелта му обаче не предизвиква особени симпатии или състрадание у хората. Анастаси Сиров въпреки всичко е престъпник.

Една от характерните черти на героите-интелигенти в романа е нетърпимостта към опонента или противника. Всеки смята себе си за единствено прав и не признава никакво чуждо влияние. За Кондарев, Янков и въобще за социалистите формулата е ясна: решението на колектива или на горестоящите партийни органи е задължително за всички. Това, разбира се, не означава, че се изключва самостоятелното мислене. Напротив, то става дума за действието, за изпълнението на взетото решение. Но дори когато се спори, когато се излага личното мнение, доводите, които го отричат, предизвикват остра реакция. Защо е така? Защо нашата интелигенция не търпи възраженията, защо е така ревнива към собствените си деяния и мисли? Струва ми се, че това е белег на духовна незрелост. Тази незрелост обаче е първопричината за антидемократизма, за ненужното насилие, за недоверие, за подозрението. . . Когато си убеден, че си прав, когато знаеш, че рано или късно истината ще възтържествува, тогава си спокоен и за истината, и за себе си. Временното поражение няма да хвърли сянка върху тебе, няма да убие самочувствието ти, няма да те дискредитира. Ала когато единствено насилственото налагане на позицията е в действие, когато не вярваш на другите и се страхуваш от тях, борбата естествено ще се води с нечестни средства. Но тук не става дума за етичната страна на проблема. В даден момент нетърпимостта е единственото условие за защита на определена справедлива кауза. Не е нужно да убеждаваш останалите да не я отхвърлят — понякога доброто трудно си пробива път. Лошото е, когато това стане обичайна практика, когато се пречи на развитието, на мисленето; когато нищият духом успява да се наложи и след като се наложи, да се мъчи непременно да те унищожи. . . Емилиян Станев е видял корените на това зло, почувствувал е колко слаба и едностранчива е била нашата интелигенция след Първата световна война, когато е завършвала нейната социална разслоеност и вече е трябвало да се определи политически. Въпреки различните идейно-политически позиции Кондарев, Сиров, Христакиев, Георгиев, та дори и Кольо Рачика са еднакво нетърпими към мнението или идеята на другия. Всеки един от тях е склонен към поучения и убеждаване, но не търпи чуждото поучение, чуждия стремеж да го убедят в нещо по-различно. Кондарев се дразни, когато доктор Янакиев размишлява пред него за същността и формите на общественото развитие. Докторът не прави агитация, той не е политически противник на Кондарев, защото изобщо не се занимава с политика. Но Кондарев се гневи, той е уверен повече, когато не му се опонира. А Янакиев го обвинява в малко четене, в непознаване историята и философията, в едно-

странчивост. Това учителят не може да понесе. Той, който е убеден, че неговото учение е единствено правилно и всеобщо, реагира на всеки опит да се омаловажи то, да се изкара едностранчиво. И все пак Кондарев проявява повече широта, повече търпимост спрямо Янакиев. Авторитетът на лекаря, грижите за майка му, душевното благородство у този заслужил човек събуждат у Кондарев уважение. Той се вижда в неговите очи и комплексът за малоценност отново изплува: „Опита се да си представи как изглежда пред очите на доктор Янакиев. Простак, разбира се. Простак, облечен в сивозеленикави дрехи от домашна аладжа (майка му беше тъкала плата на стана). Панталон като кюнец, с дебели манишети (слага го всяка вечер под дюшека, за да се оглади), късо сако, золаво и омачкано, вратовръзка като възелче, лошо ушита горна риза и на всичко отгоре татарско лице — скулесто, с едра брадичка и с черни, засукани отгоре му-стаци. Селски даскал, груб, малко кривокрак, със силен гръден кош. По същия начин и Христатиев ще изпитва любопитство, как ли изглежда в очите на Кольо Рачиков и Кондарев. Цялата самоувереност на Сиров изчезва, когато е пред учителя Георгиев. Причината не е само в уважението — често това уважение липсва. Но тези хора въпреки всичко са лабилни; те нямат оръжие срещу благодушното или скритата преценка. За тях е много по-лесно да отвърнат на нападката, на грубостта, на явната неприязън, отколкото на неизразената оценка. Мисълта само, че някой може да те преценява отрицателно, че ти се присмива, че стои по-високо от тебе, поражда комплекса за малоценност. И това е напълно човешко, макар и да е присъщо предимно на хората, които имат дарбата да обичат да се анализират.

Интелигенцията в романа „Иван Кондарев“ не е еднозначна. Тя е социално разслоена и това разслоение личи в нейната политическа дейност. В чисто интимните проявления обаче тя има много общи неща. Заниманията на духа, образоваността, скъсването с физическия труд дава своя отпечатък и въпреки разликите в политическите принципи и средства за тяхното осъществяване Кондарев, Христатиев, Кольо Рачика, Анастаси Сиров, Георгиев, Корфоновоз и др. са родствени души. Емилиян Станев е показал общото между тях като социална прослойка, но в същото време е подчертал индивидуалните отлики, очертал е силни и неповторими художествени образи.